

Євген Ковальов

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра історії України,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна), у.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

ІСТОРИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО ПОМІСНОГО ДВОРЯНСТВА ХІХ століття: ПРИКЛАД ГРИГОРІЯ ГАЛАГАНА

У статті йдеться про історичну культуру українського помісного дворянства козацького походження на Чернігівщині й Полтавщині, себто комплекс уявлень про минувшину як важливий чинник персональної і групової самоідентифікації і самопрезентації. Для дослідження цієї проблеми залучено листування, щоденники, публіцистичні й белетристичні твори Г. П. Галагана (1819–1888) – багатого землевласника та громадсько-політичного діяча. Методологічною основою дослідження є поєднання культурологічної, історіографічної та історико-біографічної аналітики. У статті показано продуктивність використання поняття “історична культура” в дослідженнях індивідуальної та колективної свідомості.

Виявлено джерела формування і розвитку історичних уявлень Г. Галагана – сімейні перекази, навчання історії в університеті, знайомство з документами родинного архіву та історіографічними пам'ятками. З'ясовано, що для осіб з його соціального кола історична культура була генеалогічно заангажованою. Це означало, що історія персоналізувалася у предках. Проаналізовано прагнення до візуальної репрезентації минулого (зокрема, через спорудження “малоросійського будинку”, що імітував садиби козацької старшини). Зрештою показано, як уявлення про минувшину обумовлювали громадську позицію та політичну активність Г. Галагана.

Ключові слова: Григорій Галаган, історична культура, уявлення про минувшину.

Останнім часом в історіографічному дискурсі дедалі частіше вживається поняття *історична культура*. У ньому інтегруються

різні форми й засоби генерування та репрезентації знання про минувшину: історія як академічна дисципліна й навчальний предмет, політика пам'яті, комеморативні практики тощо¹. Особливо продуктивними можуть бути, як гадаємо, дослідження історичної культури на індивідуальному рівні. При цьому маємо на увазі не тих, для кого історія була фахом, себто не виробників історичного знання, а його споживачів. Ідеться про ставлення до історії, обумовлене соціальним статусом людини, рівнем її освіченості, громадсько-політичними переконаннями. Така дослідницька стратегія дозволяє поглиблено вивчити соціокультурну значущість історичних знань і повсякденних уявлень про минувшину. Подібні розвідки вже здійснювалися, проте стосувалися зазвичай осіб, котрих прийнято було відносити до видатних, себто тих, які стали символічними постатями в національних культурах. В Україні за добрий приклад може правити тривале та доволі плідне дослідження історичних поглядів Тараса Шевченка². Ми же обрали для вивчення постать, котра залишилася осторонь українського історіографічного мейнстріму – Григорія Павловича Галагана (1819–1888), спадкоємця козацько-старшинського роду, багатого поміщика Чернігівщини й Полтавщини, учасника підготовки й впровадження селянської реформи, діяча дворянського й земського самоврядування, члена Державної ради, людину, у напрочуд широкому комунікаційному полі якої перебували і ліберали, і реакціонери, і київські українофіли, і московські слов'янофіли, провінційне

¹ Див., напр.: Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом: коллект. моногр. / Отв. ред. А. Н. Дмитриев; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 551 с.

² У величезній шевченкіані щодо цієї теми варто згадати дві монографії, протилежні за своїми теоретико-методологічними засновками: Историчні погляди Т. Г. Шевченка / АН УРСР, Ін-т історії; Редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1964. 244 с.; *Грабович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. 2-е випр., авториз. вид. / Перекл. з англ. С. Павличко. Київ: Часопис “Критика”, 1998. 207 с.

та столичне чиновництво, українське помісне дворянство та придворна аристократія. Гадаємо, що наші спостереження щодо значущості історичної культури в його житті можна до певної міри екстраполювати на ту спільноту, до якої він належав за походженням і соціальними зв'язками, – малоросійське дворянство, себто поміщиків Чернігівської та Полтавської губерній козацько-старшинського походження.

Уявленням Г. Галагана про минувшину було присвячено нещодавно опубліковану ґрунтовну розвідку М. М. Будзар, але вона обмежилася лише його молодістю, тим, що міститься у Галагановому юнацькому щоденнику³. Нам же хотілося дослідити динамізм історичної свідомості Г. Галагана, тобто як змінювалися його уявлення про історію з плином життя під впливом тих суспільно-політичних перетворень, свідком й учасником яких довелося стати цій людині. Джерелами для нашого дослідження є здебільшого *ego*-документи (матеріали особового походження) – мемуаристика й листування, а також Галаганові генеалогічні розвідки та художні літературні твори.

Першим джерелом формування історичних уявлень у Г. Галагана в дитинстві та юності була, як гадаємо, усна традиція, себто перекази, почуті від рідних, насамперед від матері, Катерини Василівни Галаган, уродженої графині Гудович. У них ішлося про родову історію, предків та родичів, але позаяк, за влучним висловом В. П. Горленка, “всі дворяни в Малоросії є ріднею між собою”⁴, якщо й не буквально, то принаймні як члени доволі згуртованої регіональної (чернігівсько-полтавської) еліти козацько-старшинського походження, у котрій родичі та свояки включалися у складні патронажно-клієнтельні відносини, виявлялося, що родова історія розширювалася до історії всього малоросійського дворянства.

³ Будзар М. М. Уявлення про минуле як засіб самопрезентації українського дворянина другої чверті ХІХ ст. (за юнацьким щоденником Григорія Галагана) // Сіверщина в історії України. Глухів–Київ, 2020. Вип. 13. С. 193–197.

⁴ Горленко В. П. Украинские были. Киев, 1899. С. 103.

Найважливішим персонажем родової історії Галаганів був прилуцький полковник Гнат Іванович Галаган (помер у 1748 р.), який спромігся у смутний час Північної війни пробитися з козацької маси до лав старшини й забезпечив своїй родині гідне місце серед землевласницької еліти Гетьманщини. У родовій історії Галаганів Гнат Іванович став постаттю міфологізованою. Оповідання про нього були чимось на кшталт квазісакрального знання про першопредка. Його образ мав залишатися позитивним, і зазіхання на його “чистоту” завжди викликали у Г. Галагана особисте обурення. О. М. Лазаревський, глибокий знавець історії Гетьманщини XVIII ст. та багаторічний знайомий Г. Галагана, опублікував у 1875 р. у своїх “Нарисах малоросійських фамілій” розвідку про Галаганів, написану на підставі ретельного вивчення джерел. У ній ішлося здебільшого про Гната Галагана й були показані несправедливі походження його земельних багатств та жорстока боротьба з опозиційною полковою старшиною⁵. Як згодом згадував О. Лазаревський, “Галаган п’ять років не розмовляв зі мною за повідомлення про його предка”⁶. Уже на схилі життя, ознайомившись з монографією М. І. Костомарова “Мазепа”, Г. Галаган занотував у своєму щоденнику за 1883 р.: “Мій предок Ігнатій представлений жорстоким зрадником Січі Запорізької. З висновком Костомарова погодитися ніяк не можна: або вузький погляд, або – il joue double jeu [він веде подвійну гру (франц.) – імовірно, натяк на політичну заангажованість М. Костомарова, обумовлену його українофільськими переконаннями. – Є. К.]. Був би час та поменше занепаду сил, то написав би про це статтю...”⁷.

⁵ Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. // Русский архив. 1875. Кн. 1. № 3. С. 318–325 (пер. з рос.).

⁶ Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. Київ, 1927. Т. 2. С. 329 (пер. з рос.).

⁷ Цит. за: Отрывки из дневника Г. П. Галагана, 1883–1884 гг. // Киевская старина. 1902. № 3. С. 56 (Документы, известия и заметки) (пер. з рос.).

Цікавим прикладом міфологізації родової історії є переказ про сім'ю Гната Галагана, за яким він був одружений з родичкою святого Дмитрія Ростовського (Туптала) й, що найважливіше, справжнім батьком його сина Григорія Гнатовича буцімто був цар Петро I. Почувши це вражаюче оповідання від матері, Г. Галаган занотував у щоденнику 14 березня 1840 р.: “Чи думав я коли-небудь, що я дізнаюся таку таємницю нашої родини. Вчора матінка мені відкрила цю таємницю. Я прямий нащадок Петра Великого! [...] Григорій Ігнатович був незаконний син, він був син Петра Великого, від Тупталової, котра народила швидко після того, як вийшла за полковника Ігнатія”⁸. Насправді же Гнатова жінка, Олена Антонівна, походила з київської міщанської родини Тадрин, а в першому шлюбі була дружиною київського бурмістра Максима Александровича⁹. Нічого спільного, окрім мешкання в Києві, у Тадрин і Туптал не було, але удавана спорідненість зі святим Дмитрієм Ростовським здавалася вельми престижною. І ще більш престижною була спорідненість з царською династією, хай і “незаконна”. Однак молодий Г. Галаган доволі критично ставився до монархії, тому почуте від матері викликало в ньому змішані почуття, як видно з щоденникових нотаток – з одного боку: “У мені кров Петра Великого! Як я раптом опинився поблизу від цього чоловіка”¹⁰, проте з іншого: “Коли матінка сказала це, то я запалав від сорому. [...] Якщо Ігнатій знав про це, то, о, як він погано вчинив!”¹¹. Тож Г. Галаган відчув тут образу родової честі. Втім, у жодних інших Галаганових писаннях згадок про те, що начебто Петро I був батьком Григорія Гнатовича, немає. Тому ця щоденникова нотатка лишається генеалогічним курйозом.

Неабияке значення для родинної історії мали перекази про сім'ю Розумовських. Галагани породичалися з ними завдяки

⁸ *Григорій Галаган*. Журнал (1836–1841). Київ, 2020. С. 138 (пер. з рос.).

⁹ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. Киев, 1908. Т. 1. С. 221.

¹⁰ *Григорій Галаган*. Журнал (1836–1841). С. 138 (пер. з рос.).

¹¹ Там само.

одруженню Івана Григоровича, Гнатового онука, з племінницею гетьмана К. Г. Розумовського Катериною Юхимівною Дараган. Цей шлюб увів Галаганів до вищих кіл російської імперської аристократії. Головною інформаторкою Г. Галагана про Розумовських була його двоюрідна баба Віра Іванівна Чорба, уроджена Галаган, яка після скандального розлучення зі своїм чоловіком мешкала у старого К. Розумовського в Батурині. Згодом Г. Галаган переповів почуте від В. І. Чорби О. О. Васильчикову, котрий включив ці оповідання до своєї праці “Сімейство Розумовських”¹².

Візуальною репрезентацією родинної історії були садиби, успадковані від предків, – Сокиринці на Прилуччині, Покорщина на Козелеччині. Тут будівлі та навіть старовинні дерева були “місцями пам’яті”. Ось, приміром, як Г. Галаган на схилі життя з пієтетом описав Покорщину, успадковану Галаганам від Дараганів: “У Покорщині ще залишаються сліди панського побуту кінця минулого століття [XVIII. – С. К.]. Великі муровані комори й кам’яниця старої архітектури оточують величезний зелений двір. Великий сад з віковими липами був ще у тридцятих роках [XIX ст. – С. К.] поділений ґратами на різні частини, як-то: квітники, фруктові сади тощо”¹³.

У цих родових гніздах зберігалися предківські меморіальні речі та портрети. Приміром, у Сокиринцях однією з найважливіших реліквій була шабля, що належала Гнату Галагану, подарована йому, згідно з родинним переказом, Петром І. У родині також зберігалися шведські монети з трофейної військової скарбниці, відданої царем Галагану¹⁴. Присутність Петра І біля витоків родинної історії напевно й спричинила “домислення” його “батьківства” щодо Гнатового сина. Окрім

¹² *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 15, 16, 23, 474, 482. О. Васильчиков був нащадком К. Розумовського.

¹³ [Галаган Г. П.] Род Галаганов // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 – 1 октября 1891 г.) / Ред. А. И. Степович. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1896. С. 11.

¹⁴ Там же. С. 3–4.

того, Галаганам належало с. Лемеші біля Козельця, що було батьківщиною Розумовських, і там зберігалася їхня хата, яку Г. Галаган перетворив на меморіальний об'єкт – її доглядали, до неї було приставлено сторожа¹⁵.

Поруч з усною традицією важливим джерелом історичних уявлень Г. Галагана були документи родинного архіву. О. Лазаревський, якому 1883 р. було надано можливість оглянути архів Галаганів у Сокриницях та опублікувати низку їхніх документів на сторінках історичного часопису “Киевская старина”, протегованого Г. Галаганом, зазначив, між іншим, що Галаганівський архів було впорядковано зі зразковою дбайливістю, завдяки чому ним було вельми зручно користуватися¹⁶. Він містив акти на право володіння маєтностями, господарчу документацію, епістолярні матеріали, щоденники тощо. До складу Сокиринського архіву входили також документи, успадковані Галаганамі від їхніх родичів Дараганів.

Істотним доповненням до усних переказів та документів родинного архіву були згадки про предків, які Г. Галаган зустрічав в опублікованих історіографічних працях. Серед його паперів збереглися виписки згадок про полковників Гната та Григорія Галаганів з “Історії русів”, “Стислого опису про козацький малоросійський народ” П. Симоновського, “Історії Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського й “Літописного оповідання про Малу Росію” О. Рігельмана¹⁷.

Підсумком дослідження родинної історії стала стаття “Рід Галаганів”, написана Г. Галаганом на схилі життя, а опублікована вже після його смерті¹⁸. У ній історія репрезентується через характеристики предків, з покоління в покоління, з їх

¹⁵ Васильчиков А. А. Указ. соч. С. 2.

¹⁶ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. 1883. № 11. С. 453–454.

¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 6888. Арк. 1–1 зв.; Спр. 6889. Арк. 1.

¹⁸ [Галаган Г. П.] Род Галаганов. С. 1–23. Рукопис див.: ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6881. 27 арк.

службою, маєтностями й родинними зв'язками, що встановлювалися завдяки шлюбам. Г. Галаган не цурається того, що його пращур Гнат мав “темне” походження й потрапив до лав козацької старшини з низів¹⁹. Ба більше, це натякало на народність походження малоросійського дворянства та його органічний зв'язок з козацько-селянськими масами. До того ж Г. Галаган пишався етнічною чистотою свого роду, котрий, за його словами, в усіх своїх поколіннях не мав “жодної домішки сторонньої народності”²⁰. Тому він заперечує генеалогічний переказ про балканське (далматинське) коріння предків²¹. Якщо у XVIII ст. та раніше верхи прагнули відокремитися від низів, вигадуючи для себе престижне чужоземне походження²², то у XIX ст., у добу творення модерних націй, для яких конче потрібно було подолати відчуженість “панів” від “мужиків”, еліти повертаються до “народності” й маніфестують свою етнічну єдність з низами.

Важливим складником родинної історії для Г. Галагана були взаємини його предків з селянами. З цим було пов'язано Галаганове ставлення до питання про походження кріпацтва в Україні. Ця проблематика зацікавила його ще замолоду й стала особливо актуальною під час підготовки селянської реформи, у якій він брав активну участь. Г. Галаган вважав, що для України кріпацтво було явищем чужим, привнесеним ззовні. Стосунки, що існували між верхами й низами до поширення кріпацтва, він зазвичай описував за допомогою поняття “патріархальність”. Він вживав його у своїх текстах, присвячених селянству, ще з 1840-х рр., як зрозуміле саме по собі, без докладного визначення. Втім, нерідко синонімом “патріархальності” у нього бувала “простота”. Імовірно, “патріархальними” він вважав

¹⁹ Там же. С. 2–3.

²⁰ Там же. С. 2.

²¹ Там же. С. 3.

²² Цей соціокультурний феномен можна було би підтвердити численними прикладами з різних країн, але достатньо буде й одного – московський боярський, а згодом царський рід Романових згідно з генеалогічним переказом мав пруське походження.

відносини, не затьмарені гонитвою поміщиків за максимальним збільшенням прибутковості сільськогосподарського виробництва і, як наслідок цього, посиленням визиску селянства, тобто стосунки доринкові чи-то докапіталістичні. Руйнування такого “патріархального” світу було спричинено, на його думку, поперше, “європеїзацією”, себто поширенням у верхах престижно-споживацьких настроїв (марнотратним спорудженням розкішних резиденцій абошо), взірцем чого буцімто були західно-європейські еліти. По-друге, як він гадав, давався взнаки згубний вплив сусідів – польської шляхти й великоросійського дворянства. Саме з Великоросії, на його думку, йшли “всі звички та спосіб життя, поєднані з кріпацьким станом”, як він зазначає в “Роді Галаганів”²³. Так тягар минувшини знімався зі своїх і перекладався на чужинців – чи то на “європейців”, чи то на великоросів.

Тож ледве чи не лейтмотивом історії свого роду, як й усієї Малоросії / України, Г. Галаган вважав занепад “патріархальності”. Наочним свідченням цього йому здавалися предківські портрети, котрим у “Роді Галаганів” було приділено чимало уваги. Ось як він описує портрети Гната Івановича і його дружини Олени Антонівни: “...Перший зображений сивим старим, з круглим підголеним чубом й відпущеною підстриженою бородою, у червоному зимовому жупані. Жінка його зображена у малоросійському кораблику [шапці. – Є. К.] на голові, у червоному кунтуші та з діамантовим хрестом на грудях”²⁴. Отже, цілком “патріархальне” подружжя. А ось як виглядає їхній онук Іван Григорович (1740–1789): “На портреті він зображений уже напудреним та у французькому кафтані”²⁵. Відтак, як зазначає Г. Галаган, “останні сліди козацтва, що вже розкладалося у місцевому дворянстві в середині XVIII віку, цілковито зникли наприкінці століття та замінилися прийомами й зовнішніми умовностями життя європейського”²⁶. Останньою

²³ [Галаган Г. П.] Род Галаганов. С. 13 (пер. з рос.).

²⁴ Там же. С. 6 (пер. з рос.).

²⁵ Там же. С. 10 (пер. з рос.).

²⁶ Там же. С. 12–13 (пер. з рос.).

представницею цього невпинно зникаючого “патріархального” світу була, на думку Г. Галагана, його прабаба Катерина Юхимівна (1746–1823): “...Вона дуже дбала про селян, пишалася їхнім добробутом та суворо переслідувала утиски, що заподіювали селянам її прикажчики. Взагалі Катерина Юхимівна була цілковито малоросійська пані, жінка з великим авторитетом і впливом; таких жінок можна нарахувати чимало серед малоросіянок пройдешнього часу. [...] Будучи дуже побожною, вона дотримувалася постів, вбиралася просто й в домашньому побуті розмовляла малоросійською”²⁷. Батько Г. Галагана, Павло Григорович (1793–1834), був уже “людиною цілком європейською; [...] ані старовина, ані народність його не цікавили”²⁸. Символом згасання “патріархального” світу стала перебудова Павлом Григоровичем сокиринської садиби – предківський будинок було зруйновано, а замість нього споруджено класицистичний палац з англійським парком. Водночас істотно погіршилося становище селянства, про що Г. Галаган, згадуючи свого батька, з граничною відвертістю писав у 1852 р. у передмові до “Сільського статуту”, який складав для управління маєтками²⁹.

Між Галаганових паперів збереглася напрочуд цікава незавершена записка “Про те, що треба людям знати”, складена 1858 р., коли почалася підготовка селянської реформи, й чутки про це ширилися серед селян. Г. Галаган був переконаний, що їм необхідно розповісти про причини запровадження кріпосного права й про можливість перебудови їх взаємин з поміщиками. Тому він і взявся за складання цієї записки, яку писав українською мовою, нарочито імітуючи простонародне мовлення. Імовірно, цей текст Г. Галаган передбачав опублікувати. У той час у “верхах” відчувалася потреба в інформаційному супроводі реформи, аби маніпулювати настроями селянських мас. Прикладом для Г. Галагана напевно стала “Печатная правда” князя С. П. Голіцина – брошура для селян, написана в патріархально-

²⁷ Там же. С. 12 (пер. з рос.).

²⁸ Там же. С. 17.

²⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6936. Арк. 3–5.

повчальному тоні, що була видана того ж 1858 р., у якій ішлося, зокрема, про історичну необхідність і корисність кріпосного права, стверджувалося виключне поміщицьке право на володіння землею, а селянам радилося зберігати покірність і довіру до влади та поміщиків. Г. Галаган, ознайомившись з цією брошурою, був обурений її змістом (“Огидна, на мою думку, книжонка”, – відгукується він про неї в листі дружині від 18 квітня 1858 р.³⁰), проте, ймовірно, вирішив написати аналогічний за формою текст для українських селян.

Г. Галаган починає свою розповідь з характеристики соціально-економічних відносин у Гетьманщині, що існували напередодні вступу на престол Катерини II, себто в середині XVIII ст. Він зазначає, що тоді в Малоросії, на відміну від Московщини, кріпацтва ще не було. Козацтво залишалося верствою вільних вояків, що боронили свою країну від чужинців – турків, татар та поляків. Селяни (“посполиті”) теж були особисто вільними й займалися землеробством на землях “панів” або на власних землях, і відробляли панщину чи сплачували чинш. При цьому Г. Галаган зауважує, що чинш мусили платити навіть ті селяни, котрі мали власні землі. Таким чином він показує, що й вони визнавали свій зв’язок з сусіднім поміщиком. У той час проблема селянських прав на землю була надзвичайно гострою та сильно непокоїла Г. Галагана, як, утім, й інших поміщиків. Особливо дразливим було питання про статус земель, якими селяни-кріпаки розпоряджалися як своєю власністю, себто купували та продавали або передавали у спадок, хоча за буквою закону всі землі, котрими користувалися покріпачені селяни, безумовно вважалися власністю поміщиків. Тому Г. Галаган мусив підкреслити, що ще до запровадження кріпосного права всі “посполиті”, будучи особисто вільними, так чи інакше перебували в поземельній залежності від “панів”.

Г. Галаган визнає, що становище і козаків, і селян у Гетьманщині невпинно погіршувалося. Козаки, потерпаючи від

³⁰ “Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...”: листи Григорія Галагана до дружини. Київ, 2017. С. 90 (пер. з рос.) (див. також коментар на с. 127–128).

утисків старшини, мусили покидати військовий стан і “під панів записувались, платячи маленький чинш”³¹. До того ж внаслідок розширення Російської імперії (завоювання Криму тощо) військове значення козацтва зійшло нанівець (“тоді не треба вже було козаків”³²). Нерідкими були й зловживання “панів” щодо “посполитих”: “Бувало часом і так, що пан наляжить на бідного чоловіка, знаючи, що йому нікуди дітись”³³. Проте й “пани” були невдоволені втечами від них селян-боржників, котрі користувалися правом переходів. Отже, підсумовує Г. Галаган, на початку Катерининського царювання “не було ніякого ладу між людьми”³⁴. Й ось результат: “Бачачи сеє лихо, цариця схотіла, як би лучше зробити, та Господь її зна, чи то вона сама так придумала, чи то так їй порадили її совітчики, а вона усіх людей посполитих позакрепляла під панство, як у Московщині”³⁵. Отже, зрештою, Г. Галаган відійшов не далеко від “Печатной правды” князя Голіцина – кріпацтво для нього було тим “ліпшим”, що Катерина II могла зробити для України заради суспільного блага. У цьому він принаймні хотів запевнити селянство, збуджене чутками про підготовку реформи.

Галаганове ставлення до української минувшини вочевидь обумовлювалося слов’янофільською історіософською парадигмою. Слов’янофіли були переконані, що європеїзація започаткувала роз’єднання освіченого суспільства (дворянства) й народу (селянських мас). Якщо для московських слов’янофілів, з котрими, до речі, Г. Галаган підтримував товариські взаємини, особливо з І. Аксаковим, бажана єдність верхів та низів існувала в допетровській Московській Русі, то він так само ідеалізував Гетьманщину. У зв’язку з цим вельми характерним видається його ставлення до полеміки навколо публікації записки Г. Теплова “Про безлади, які походять нині від зловживання правами й звичаями, грамотами підтвердженими Малоросії”, що містила

³¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6861. Арк. 2.

³² Там само. Арк. 1 зв.

³³ Там само. Арк. 2.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

вельми гостру критику соціального ладу Гетьманщини та була використана урядом Катерини II для скасування української автономії. П. Куліш, публікуючи цю записку в своїх “Записках про Південну Русь”, стверджував у коментарі, що Гетьманщина була саме такою, як її представив Г. Теплов – “безперешкодне поприще для усілякого роду зловживань владою і силою”³⁶. У відповідь М. Максимович надрукував у слов’янофільському часописі “Русская беседа” розлогу критичну статтю “Про Григорія Миколайовича Теплова та його записку «Про безлади в Малоросії»”, у котрій доводив хибність такого ставлення до Гетьманщини XVIII ст., що мала, як він гадав, “ще багато добра й правди в усіх станах [курсив М. Максимовича. – Є. К.] народу свого”³⁷. У цій полеміці Г. Галаган безумовно перебував на боці М. Максимовича й в листі дружині від 1 березня 1858 р. зауважив, “як Максимович розбив Куліша за записку Теплова”³⁸. Для нього Гетьманщина була світом ідеалізованої “патріархальності”. У своєму щоденнику, довідавшись про смерть старого сокиринського лакея Матвія, він занотує 7 грудня 1838 р.: “Тепер у Сокиринцях уже небагато залишилося людей, подібних до нього! Мене це дуже засмучує, тому що я дуже люблю цих поважних *débris du XVIII siècle* [уламків XVIII століття (франц.); курсив Г. Галагана. – Є. К.]”³⁹. Згодом, 18 лютого 1841 р., з’являється схожий щоденниковий запис: “Навряд чи є ще старий у Сокиринцях, який би запам’ятав Гетьманщину! а молодь, яка залишилася, не може підтримати національності...”⁴⁰. Прикметно, що для молодого Г. Галагана саме Гетьманщина була взірцем національної самобутності.

³⁶ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург, 1857. Т. 2. С. 174 (пер. з рос.).

³⁷ Собрание сочинений М. А. Максимовича. Киев, 1876. Т. 1: Отдел исторический. С. 564 (пер. з рос.).

³⁸ “Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...”: листи Григорія Галагана до дружини. С. 54 (пер. з рос.) (див. також коментар на с. 117).

³⁹ Григорій Галаган. Журнал (1836–1841). С. 67–68 (пер. з рос.).

⁴⁰ Там же. С. 174 (пер. з рос.).

Отже, Галаганові уявлення про українську історію фокусувалися на козацтві та на Гетьманщині. Скажімо, мріючи писати художній твір про Україну, він занотовує у своєму щоденнику в лютому 1841 р.: “Малюється усе картина козацького війська. Хочу зараз же описати її у вигляді уривку з повісті”⁴¹. Тож для нього козацтво є стереотипною прикметою минулого України.

З юності Галагановій вдачі були притаманні популістські мотиви соціального активізму, прагнення зблизити “панів” з “мужиками”, й тому козацтво здавалося йому взірцем демократизму. Відтак вельми характерним видається його ставлення замолоду до такої офіційної репрезентації української минувшини, як “Історія Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського. На початку 1841 р., прочитавши її третю частину, у якій ішлося про гетьманування І. Мазепи, Г. Галаган з обуренням зауважує у щоденнику: “Що за дурна, підла, низька історія! Скрізь виставлені царі, руські тирани, благодійниками України, а козаки, що захищали свободу проти москалів, – бунтівниками”⁴².

Для Г. Галагана вельми важливою була візуальна репрезентація історії, а точніше того “козацького міфу”, який був осердям його історичних уявлень. Наприклад, у 1843 р., перебуваючи в Римі, він замовляє художнику В. Серебрякову свій портрет у квазікозацькому вбранні (“національному малоросійському костюмі”)⁴³. “Я зробив простий коротенький *жупан і шаровари* [виділено Г. Галаганом. – *Є. К.*]; портрет по коліна і, як усі кажуть, є вдалим”, – зазначає він у листі до матері⁴⁴.

Ще цікавішим був знаменитий “малоросійський будинок” у с. Лебединці на Прилуччині. У цьому маєтку Г. Галаган мав намір спорудити садибу для відпочинку й розваг. Насамперед було порушено питання про стиль будівлі. За його словами,

⁴¹ Там же (пер. з рос.).

⁴² Там же (пер. з рос.).

⁴³ Нині зберігається в Чернігівському художньому музеї імені Г. П. Галагана.

⁴⁴ “Ми виїхали з Сокиринців...”: тревелоги родини Галаганів / Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ: Stream-ArLine, 2019. С. 137.

“холодний класицизм” був йому не до вподоби, він думав про швейцарські хижі, італійські вілли, великоруські ізби, проте все це не відповідало би характеру місцевості, хіба що англійський котедж, та й той виглядав би чужинцем. “Тут народилася у мене думка спробувати відтворити нашу старовинну малоросійську споруду. Я не смію сказати «архітектуру» – в ній нам відмовляють цілковито. Та, втім, хіба не відмовляють нам люди близькі навіть в окремішності мови й у своєрідності всієї нашої народності, називаючи все це випадковими відтінками?”, – згадував він згодом свої мотиви⁴⁵. Взірцем для нього стали залишки старосвітських будинків – “затишних, своєрідних, сповнених найніжнішої ідилічної розкоші”⁴⁶. На думку Г. Галагана, його будинок мав поєднати минувшину з майбуттям: “до моєї споруди я мав прокладати шлях новий чи скоріше відновлювати старий, сильно заглухлий”⁴⁷. Тож тут проявляється мотив “відродження”, що був ледве чи не найважливішою рисою модерних національних рухів, які потребували “винайдення традиції”⁴⁸.

Будівництво очолив архітектор Є. І. Червінський. Було досліджено залишки давніх споруд, розпитувалися літні люди, вивчалися описи старовинних будівель в доступних історичних джерелах, але найважливішим джерелом став художній літературний твір – історичний роман П. Куліша “Михайло Чарнишенко”. Будівництво тривало впродовж 1854–1856 рр. Лебединський “малоросійський будинок” імітував садиби козацької старшини Гетьманщини. Відповідним був й інтер’єр – напис на сволку: “Дом сей сооружен для оживления предания о жизни предков в памяти потомков”⁴⁹, герби на кахлях, рушники,

⁴⁵ Письмо Г. П. Галагана о малороссийском будынке в селе Лебединце, прилуцкого уезда // Киевская старина. 1904. № 7–8. Документы, известия и заметки. С. 2 (пер. з рос.).

⁴⁶ Там же. С. 3 (пер. з рос.).

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Див.: Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.

⁴⁹ *Степович А.* Лебединский будынок // Киевская старина. 1895. № 11. Документы, известия, заметки. С. 46.

килими, меблі. Зрештою, як з гордістю зазначав господар, навіть духмяні трави, розкидані по столах і підвіконнях, дарували його гостям “простий сільський і чисто національний аромат”⁵⁰.

Освячення “малоросійського будинку” 1856 р. стало маніфестацією національної ідентичності та водночас історичною реконструкцією “старосвітського” трибу життя. Там були бандуристи й лірники. Хор півчих-кріпаків співав старовинних пісень. Однак особливо вразили численних гостей страви й напої, що подавали під час бенкетування – наливки, короп у меду, начинений чорносливом, індик у меду, начинений рисом з родзинками тощо. “Усе це, – як зазначав згодом один з учасників свята у своїх спогадах, – реставрувало кухню минулих часів”⁵¹. Свято стало доброю нагодою продемонструвати бажане єднання “панів” з “мужиками” – Г. Галаган кидав горіхи та солодощі в натовп селян, що зібралися на подвір’ї.

Описуючи лебединський “малоросійський будинок”, Г. Галаган зазначив: “Кожна споруда з певним стилем залишає в людині й своє особливе враження – і замок рицарських часів, і швейцарська хижа, й італійська вілла. Будинок впливає на душу якось особливо заспокійливо. З нього віє всім тим, що мали кращого шановні предки в патріархальну старовину”⁵². Отже, і портрет у квазікозацькому вбранні, і квазікозацький “малоросійський будинок” були для Г. Галагана спробами відновити зниклу “патріархальність”, але вже в контексті конструювання традиції для модерного націотворення.

“Малоросійський будинок” у Лебединці виявився настільки вдалою імітацією старовини, що через пів століття після спорудження сприймався за автентіку⁵³. До нього ставилися як до

⁵⁰ Письмо Г. П. Галагана о малороссийском будинке в селе Лебединце. С. 5.

⁵¹ *Романович-Славатинский А. В.* Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. 1903. Кн. 2. С. 647.

⁵² Письмо Г. П. Галагана о малороссийском будинке в селе Лебединце. С. 6–7.

⁵³ Там же. С. 1.

“етнографічної пам’ятки”, “цінної пам’ятки української старовини”⁵⁴. Він видавався предтечою українського модерну початку ХХ ст., зокрема знаменитого будинку Полтавського губернського земства архітектора В. Кричевського⁵⁵.

Варто зазначити, що “малоросійський будинок” відповідав історизму, котрий став важливим трендом в європейській архітектурі ХІХ ст. та ув’язувався з винайденням національних культурних традицій. Цей Галаганів будинок є продуктом тієї ж соціокультурної тенденції, що й пам’ятки псевдо- чи неоруського стилю, які репрезентували спадщину допетровської Московської Русі, або чарівний замок Нойшванштайн короля Людвіга ІІ Баварського, що став втіленням романтичної візії німецького середньовіччя.

У молодого Г. Галагана уявлення про минувшину обумовлювалися протиставленням Малоросії / України Великоросії / Росії, проте внаслідок зближення з московськими слов’янофілами у 1840–1850-х рр. його ставлення до історії суттєво змінилося. Відтоді головними “чужинцями” в Галаганових історичних уявленнях замість великоросів стають поляки та євреї. Окрім того, давалося в знаки те, що Г. Галаган, як показала Ф. Хілліс, увійшов до впливового “малоросійського лобі”, котре склалося у Києві й просуvalo “малоросійську ідею”, що передбачала утворення руської нації з усього православного східного слов’янства з опорою на автентичну малоросійську культуру, популізм у соціальній політиці, антиліберальний етатизм, антиполонізм та антисемітизм⁵⁶. Тому зростає зацікавленість Г. Галагана минувшиною теренів, розташованих на захід від Дніпра,

⁵⁴ Василенко В. “Панській будинок” в д. Лебединце, Прилук[ско]го] уезда Полтав[ско]ї губ[ерн]ії // Киевская старина. 1895. № 6. Документы, известия, заметки. С. 116.

⁵⁵ [Моценко К.] Український будинок Г. П. Галагана. Б. м.: Б. в., 1962. С. 3.

⁵⁶ Див.: Hillis, Faith. Children of Rus’. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. 329 p.

включно з австрійською Галичиною. І тут знову неабияке значення мала родинна історія.

Мандруючи Волиню у 1861 р., Г. Галаган у листі до дружини зауважує: “Я їхав через Луцьк, біля котрого мій предок Ігнатій розбив ляхів вщент і допоміг визволенню нашого краю”⁵⁷. Ця нотатка є пригадуванням “Історії русів”. І не важливо, що там Гнат Галаган б’є поляків під Слуцьком, а не Луцьком, себто в Білорусі, а не на Волині (напевно, міста зі схожими назвами було легко сплутати, не маючи самої “Історії русів” у дорозі під рукою) – головне, що простір на захід від Дніпра здавався тепер “своїм”, право на нього було набуто ціною предкової перемоги.

Історія також допомагала Г. Галагану “освоювати” Галичину. Подорожуючи через Львів у 1850 р., він у своїх нотатках зазначає: “...Наш древній Львів, син Києва, заснований київським вел[иким] князем Левом Даниловичем, коли Русь не становила й третини теперішньої Російської імперії!”⁵⁸. Таким чином акцентувалися історичні зв’язки Галичини з Наддніпрянською Україною.

Варто зазначити, що Г. Галаган підтримував товариські взаємини з галицькими русофілами (зокрема, з Я. Головацьким). Згодом, у 1872 р., будучи активістом Київського відділу Слов’янського благодійного комітету, Г. Галаган запропонував опублікувати науково-популярну працю про Галичину, значна частина якої мала бути присвячена історії цього краю. У складеній щодо цього записці він зауважив: “Нарис має бути стислим, але в ньому особливо яскраво слід виставити древню єдність Галицької Русі з рештою Русі [...], з великими князями того часу й Левом Даниловичем, засновником Львова тощо. Далі пояснити, внаслідок яких нещасних обставин Галичина потрапила під володарювання поляків, а потім разом з ними під володарювання німців. Рельєфно виставивши насильницьке запровадження в Галичині унії, проти якої так боролася Україна й

⁵⁷ “Ми виїхали з Сокиринців...”: тревелогі родини Галаганів. С. 407.

⁵⁸ Там само. С. 296.

Малоросія, слід згадати про те, наскільки, попри все, народ галицький залишився в душі руським і православним [...]. З іншого боку, треба виставити докази того, як наші предки не втрачали живого зв'язку зі своїми галицькими однодумцями, як, приміром, Богдан Хмельницький, скинувши володарювання ляхів на обох сторонах Дніпра, одним спільним рухом підняв народ до Львова й навіть за Львовом, вважаючи все населення до самих Карпат одним народом й землю – одною землею. Слід далі в історичній послідовності згадати й про події 1846 року [селянське повстання в Галичині. – *Є. К.*] як про один з тих протестів народу руського, які нагадують про істину людям, що забувають історію”⁵⁹.

Далеко не завжди можна достеменно встановити, що саме Г. Галаган мав на увазі, коли вживав у своїх текстах поняття “руський народ”. Здається, що переважно йшлося про малоросів / українців. При цьому Г. Галаган зазвичай користався назвами “руський народ”, “руське населення” для означення людності теренів, розташованих між Дніпром і Карпатами. Це означає, що ці найменування були актуальними для простору, де відбувалося змагання з чужинцями, насамперед з поляками.

Звісно, Г. Галаган цікавився не лише українською минувиною, але й всесвітньою історією. Юнаком він знайомиться з нею, читаючи твори, видані французькою мовою. У роки його молодості історіографія ще остаточно не відокремилася від художньої літератури, тому ці тексти нерідко читали заради розваги, а також для удосконалення володіння мовою. Наприклад, у щоденнику в травні 1836 р. він занотовує: “...Я їду з Сьубі [гувернером-швейцарцем. – *Є. К.*] у критих джозках, а матінка й сестра їдуть у кареті, нам дуже приємно, й ми читаємо по черзі історію Коха [французького історика. – *Є. К.*]”⁶⁰. Тож історія годиться для розважального читання під час мандрівки.

Інколи прочитане збуджує фантазію мрійливого юнака. Читаючи з Ж. М. Сьубі оповідання французького історика

⁵⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6843. Арк. 2–2 зв. (пер. з рос.).

⁶⁰ Григорій Галаган. Журнал (1836–1841). С. 36 (пер. з рос.).

О. С. Ж. Пуарсона про античних пеласгів, він розмірковує у своєму щоденнику: “Що це був за народ? Чи були вони надзвичайно сильними й могутніми велетнями? Цього не може бути, тому що невдовзі після них ми бачимо у Греції вельми звичайних людей; чи мали вони машини, щоб притягати такі величезні уламки скель і будувати з них майже вічні споруди? І це вельми важко перевірити: не знаю навіть, чи будуть колись знайдені відповіді на ці питання”⁶¹.

Варто згадати й про вплив історії як навчальної дисципліни на його уявлення про минувшину. У 1836–1840 рр. Г. Галаган навчався на юридичному факультеті Петербурзького університету, де в цей час працювали видатні вчені-історики. Російську історію викладав М. Г. Устрялов. Оцінюючи у своїх спогадах власний викладацький досвід, він писав: “Я читав захоплююче для слухачів. Головний інтерес моїх лекцій полягав у новому погляді на руську історію: я розбирав удільний час за групами [йдеться, мабуть, про східні та західні руські князівства. – Є. К.] і першим звернув особливу увагу на долю Західної Русі чи Литовського князівства”⁶². Його університетський лекційний курс було видано як підручник для студентів (“Руська історія”). Достатньо було добре знати цей двотомник, аби успішно скласти іспит⁶³. М. Устрялов був прибічником “прагматичної історії”, себто вважав, що історичне дослідження мусить мати на меті виявлення причинно-наслідкових зав’язків між подіями⁶⁴. Проте йому бракувало красномовства. О. Чуміков, що навчався в університеті одночасно з Г. Галаганом, згадував: “...Дикція цього професора була доволі монотонна, мова

⁶¹ Там само.

⁶² Устрялов Н. Г. Воспоминания о моей жизни // Древняя и новая Россия. 1880. № 5. С. 623.

⁶³ А. Ч. [А. А. Чумиков]. Петербургский университет полвека назад. Воспоминания бывшего студента // Русский архив. 1888. Кн. 3. № 9. С. 136.

⁶⁴ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836. С. 10.

неоживлена, при постійному повторенні частки «ну-с»⁶⁵. Минувшина, репрезентована ланцюгами фактів, не могла зацікавити такого молодика-романтика, як Г. Галаган, тому “прагматична історія” М. Устрялова стала для нього хіба що вправою для терпіння та пам’яті, хоча згодом устряловська візія історії Західної Русі як терену русько-польського змагання стане суголосною його власним переконанням. Тож у травні 1839 р., склавши іспит з руської історії за устряловським підручником, Г. Галаган з полегшенням записав у своєму щоденнику: “Дві товсті книжонки, в яких кожний рядок є окремим фактом, і тому потрібно було багато пам’яті; я хоча не зовсім добре підготувався, але щастя мені допомагало: мені попався легкий білет, і я сподіваюся, що я отримав 4”⁶⁶.

Зовсім іншою людиною і за вдачею, і за поглядами на минувшину був викладач всесвітньої історії М. С. Куторга – вчений-еллініст, антикознавець. У той час, коли Г. Галаган навчався в університеті, це був один з найпопулярніших професорів, чому неабияк сприяла його ораторська вправність: “Мова Куторги була плавна, вироблена, нерідко оснащена пікантними подробицями та ліберальними витівками, на кшталт пояснення чудес Мойсея природними причинами абощо”, – згадував О. Чуміков⁶⁷. М. Куторга не обтяжував студентів вимогою виучувати подієву історію (факти), а пропонував їм філософствування про історію. “Не вантаж імен і чисел виносили слухачі з його аудиторії, а знайомилися [...] з методом наукових занять, з вимогами наукового дослідження”, – писав історик Петербурзького університету В. В. Григорьев⁶⁸. Окрім того, питання, котрі порушував на своїх лекціях М. Куторга, нерідко стосувалися сучасності та були важливими для світогляду молодого Г. Галагана.

⁶⁵ А. Ч. [А. А. Чумиков]. Указ. соч. С. 136 (пер. з рос.).

⁶⁶ Григорій Галаган. Журнал (1836–1841). С. 92 (пер. з рос.).

⁶⁷ А. Ч. [А. А. Чумиков]. Указ. соч. С. 139 (пер. з рос.).

⁶⁸ Григорьев В. В. Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Санкт-Петербург, 1870. С. 215 (пер. з рос.).

Замолоду й пізніше Г. Галаган переймався соціальною значущістю аристократії – верстви, до котрої належала його родина. До того ж під час його навчання в університеті студентство поділялося за походженням на два угруповання – “демократів” та “аристократів”, і Г. Галагану доводилося визначатися зі своїм ставленням до цих “партій”, а для юнака це багато важило, адже йшлося про самоствердження серед товаришів. Тому для нього вельми важливими були розмірковування про сутність і якості аристократії, пошук критеріїв її “справжності”. На його думку, “справжня” аристократія неодмінно мусила поєднувати в собі інтелектуальну, матеріальну та генеалогічну елітарність, а також бути політично самостійною. Такої “справжньої” аристократії Миколаївській Росії, як гадав молодий Г. Галаган, бракувало. Через це його зацікавили думки М. Куторги щодо давньоримської аристократії. У своєму щоденнику в січні 1838 р. він занотував: “...Власне кажучи, у нас немає аристократів. Надзвичайно сподобалися мені щодо цього слова Куторги, коли він на минулій лекції промовляв про римську аристократію після Діоклетіана: «Там, де немає аристократії розуму, багатства та походження водночас, там немає аристократії, а є зібрання поважних осіб», котрих звання, багатства та зовнішні відзнаки залежать від якогось дурня-деспота, як у нас”⁶⁹. Тож абсолютистська Миколаївська Росія уподібнюється Римській імперії доби доміанату. І там, і там “справжня” аристократія стає жертвою деспотичної монархії. Звернення до античної історії допомагає проявити опозиційні настрої молодого аристократа.

Молодий Г. Галаган був невдоволений не лише втратою землевласницькою елітою самостійного політичного значення при абсолютизмі, але й денационалізацією України та її упослідженістю у Російській імперії. Для виявлення цих переконань він вдається до образів середньовіччя, винесених з лекцій М. Куторги. Г. Галагана приваблюють християнство, лицарство з його куртуазною любов’ю і правом на недоторканість честі та гідності, а також становище жіноцтва в середньовічній Європі.

⁶⁹ Григорій Галаган. Журнал (1836–1841). С. 50 (пер. з рос.).

Ґалаганів щоденник містить цікавий запис від березня 1841 р. (себто вже по закінченні університетських студій): “Як мені подобається ця істина в історії, що через особу Божої Матері увійшла в Європу повага до жінки. Чим більше в народі європеїзму, тим більше він поважає жінку. Рицарство, як казав Куторґа на лекції, є перший прекрасний плід християнства в Європі. Чим більше народ поважав жінок, тим більше в тому народі процвітало рицарство, котре поклато головний початок великим правам народним, людським, а ці права чи не є головною думкою християнства?”⁷⁰. Така ідеалізація середньовічного рицарства є ні чим іншим, як протестом аристократа проти тієї бюрократичної абсолютистської держави, у якій він мешкав. Середньовічна історія наводить Ґ. Ґалаґана на порівняння України з Росією, і мірилом їхньої інаковості стає різниця у ставленні до жіноцтва: “Який-небудь москаль, християнський ідолопоклонник, думає і переконаний, що жінка не є такою ж людиною, як він; у них жінка ніколи не мала прав, і досі простий народ дивиться на жінку як на річ. Не можна не сказати, що в Україні жінка користується набагато більшою повагою. Навіть у минулі часи, коли козак помирав, то найближчим спадкоємцем усього його майна була дружина”⁷¹. Тут особливої уваги варті, на нашу думку, по-перше, фемінна репрезентація України, коли національні особливості вдається найліпшим чином проявити через жіночу образність (така наративна стратегія взагалі була властива Ґалагановим юнацьким щоденниковим нотаткам), а по-друге, позитивний український європеїзм (у щоденнику є його протилежність – негативний “російський азіатизм”⁷²); незабаром, після зближення Ґ. Ґалаґана зі слов’янофілами, ця “європейськість” України в його уяві зійде нанівець.

Важливе значення для світогляду Ґ. Ґалаґана мали враження від подорожі європейськими країнами впродовж 1841–1843 рр., коли він безпосередньо познайомився з історією Європи, втіленою у пам’ятках архітектури й образотворчого мистецтва. Окрім

⁷⁰ Там само. С. 178–179 (пер. з рос.).

⁷¹ Там само. С. 179 (пер. з рос.).

⁷² Там само. С. 62.

того, у мандрах його цікавив й історичний фольклор, знавцями котрого були гіді. Між дорожніми нотатками Г. Галагана надібуємо, приміром, декілька міських легенд, почутих у Нюрнберзі (про липу імператриці Кунігунди тощо)⁷³.

Для того покоління, до якого належав Г. Галаган, минувшина нерідко являлася в образах художньої літератури. Про вплив Кулішевого “Михайла Чарнишенка” на Галаганові історичні уявлення уже мовилося. Окрім того, про захоплення Г. Галагана історичною романістикою відомо з його юнацького щоденника. Він читає історичні романи Вальтера Скотта “Квентін Дорвард” та “Анна Гейерштейнська”, а також знаменитий “Собор Паризької Богоматері” Віктора Гюго⁷⁴. Завдяки історичній романістиці доби романтизму середньовіччя стало його найулюбленішим періодом європейської історії. Приятелі навіть називали його в юності “chevalier du moyen âge” (“середньовічний рицар” (фр.))⁷⁵. У розлогій щоденниковій нотатці від 25 лютого 1839 р. юнак екзальтовано оспівує середньовіччя: “Так, якщо порівняти історію людства з життям людини загалом, то середні віки мають неодмінно бути часом юності людства. Й точно! який поетичний час. Люди кидали усілякі турботи, вони жили одними почуттями, як фізичними, так і моральними, теплими. Вони полум’яно кохали, вони хоробро билися, вони вірили без мудрування. Кохання, честь, віра – ось головні чудові інструменти, на яких грали тоді почуття; тоді не було вченості, яка розвиває розум і так сильно ставить його проти серця; тоді не було квітучої торгівлі, що охолоджує усіляке почуття до мистецтва; ні! Тоді були поетичні трубадури, міннезінгери, барди, тоді були чарівні дами, ідоли рицарів. Мені видається, що всі історичні події, що сталися у цей час, були наслідком почуттів, серця, а не розуму, який тепер є початком усіх подій. Війни за честь, хрестові походи – все це суть самі по собі події, котрі не показують багато розважливості в народах, але зате скільки в них поезії! як усе це дихає теплими, високими почуттями! І в

⁷³ Там само. С. 207.

⁷⁴ Там само. С. 67, 68, 82, 168.

⁷⁵ Там само. С. 82.

який інший вік могли створити величну готичну архітектуру, коли не в середні віки. [...] А тодішні костюми? граціозні, чарівні, як для чоловіків, так й особливо для дам [...]. Після усього цього як мені не любити *le moyen âge* [середньовіччя (фр.). – *С. К.*], мені, котрий так полум'яно бажає знаходити скрізь почуття, і тому, котрий так кохає гарненьких блондинок з великими блакитними очима...”⁷⁶. І знову в уяві юного романтика міркування про минувшину ведуть до жіночої образності. Це засвідчує інтимізацію сприйняття історії, її чуттєво-емоційне переживання. До того ж у цих міркуваннях проявляється естетизація минувшини, нав'язана, безперечно, історичною романістикою.

У юності, випробовуючи свої сили в літературній творчості, Г. Галаган у пошуках сюжетів звертається до історії. Його юнацький щоденник містить начерк оповідання про хрещення киян князем Володимиром, написаний з епічним піднесенням. “Я уявляю собі величезний натовп народу, що стоїть на березі Дніпра: патріархи у повному вбранні з хоругвами, хрестами здійснюють таїнство просто неба; хор грецьких півчих відповідає їм своїм одноголосним: «кіріє!». Народ стоїть вражений, захоплений; і ось патріарх здіймає руки до неба, й весь народ біжить, сиплется у Дніпро, й води з шумом хлинули на протилежний берег. Яка картина! Всі відносини, всі відмінності між людьми зникають! Деякі роздягаються; діва не соромиться наготи, юнак не захоплюється вродою жінки, багатий не гордиться, бідний не принижується... всі разом складають одну родину, всі захоплені одним – вірою!”⁷⁷.

Юного Г. Галагана особливо приваблювали Рим часів імператора Августа, Московщина у царювання Івана IV Грізного та Французька революція⁷⁸. Імовірно, це були періоди історії, які здавалися йому найяскравішими й найпридатнішими для худож-

⁷⁶ Там само. С. 82–83 (пер. з рос.).

⁷⁷ Там само. С. 66 (пер. з рос.).

⁷⁸ Там само.

ньої інтерпретації. Окрім того, його приваблювали республіканські традиції давнього Новгород⁷⁹.

Важливим свідченням про читацький репертуар Г. Галагана, який значною мірою визначав його ставлення до минувшини, є каталог бібліотеки в Сокиринцях, складений у 1853 р. істориком Миколою Маркевичем, двоюрідним братом Г. Галагана⁸⁰. Розділ “Науки історичні, біографії, записки, листування; статистика й географія” є найбільш розлогим у каталозі – містить понад півтори сотні найменувань друкованих видань. Зокрема, тут є найважливіші історіографічні та археографічні праці з історії України, опубліковані в першій половині XIX ст. (“Історія русів”, твори митрополита Євгенія (Болховітінова), Д. Бантиша-Каменського, А. Скальковського, М. Закревського, І. Срезневського, М. Костомарова, П. Куліша тощо). Привертає увагу солідна збірка праць з наполеоністики. Замолоду Г. Галаган був великим шанувальником Наполеона I, придбав його портрет і називав у своєму щоденнику “генієм”⁸¹.

Варто звернути увагу на роль історії у вихованні сина Г. Галагана – Павла (1853–1869). Батько щиро бажав, щоб його Павлусь став “своєнародним хлопчиком”. Це означало, що для Г. Галагана метою виховання сина було “зблизити людину зі своєю народністю”⁸². Тобто йшлося про те зближення “панів” з “мужиками”, котре було смислом Галаганової соціальної активності. Відтак Павлусь в дитинстві розмовляв українською, чим неабияк дивував багатьох знайомих Галаганів, звиклих до російського мовлення, носив народне вбрання, причому, як зауважував Г. Галаган, це був зручний одяг, а не “костюм”⁸³ (таке зауваження вочевидь мало довести, що Павлусева “народність” аж ніяк не була штучною). У 1865 р., покинувши державну службу (тимчасово, як виявилось), Г. Галаган вирішив приділяти

⁷⁹ Там само. С. 29.

⁸⁰ ІР НБУВ. Ф. 119. Спр. 13. Арк. 6–10.

⁸¹ Григорій Галаган. Журнал (1836–1841). С. 65, 74.

⁸² ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 6884. [Галаган Г. П.] Заметки о моем сыне. Арк. 1 (пер. з рос.).

⁸³ Там само.

побільше уваги вихованню підростаючого сина, й історія відіграла поважну роль у Галаганових педагогічних планах. Ішлося насамперед про знайомство сина з родинною історією. Для цього була задумана мандрівка. У листі до сина від 22 лютого 1865 р. він пише: “Я подумую про подорож з тобою [...] до Чигиринського повіту й потім униз Дніпром. Ти разом зі мною прочитаєш історію усіх цих видатних місць, і потім ми поїдемо до цих самих місць”⁸⁴. Маються на увазі, звісно, місця, пов’язані з пам’яттю про першопредка – Гната Галагана, який був запорозьким козаком, а потім деякий час полковникував у Чигирині.

Г. Галаган пише для сина історичні оповідання, які належать, на нашу думку, до непересічних спроб белетризації історії. У 1866 р. він працює над нарисом “Під дубами”. Це мала бути родинна хроніка, що складалася із бесід з сином, у яких ішлося “про нашу старовину, й зокрема про минувшину нашої родини й нашого дому”⁸⁵. Сокиринські дуби для Г. Галагана символізують тяглість часу, що плине з минувшини в майбуття. Народ, рід та родова садиба є для нього тими фундаментальними поняттями, завдяки яким структурується та репрезентується історія. На жаль, цей нарис залишився незавершеним, як, утім, майже всі Галаганові белетристичні твори. З циклу бесід було написано лише першу. У ній ідеться про заснування Сокиринців та життя тутешніх мешканців на тлі боротьби “козацько-руського народу” з поляками (“ляхами”) й татарами. Вельми важливе місце у цьому тексті відведено переказам, що побутували в селянських родинях, котрі тривалий час мешкали в Сокиринцях. Зокрема, до тексту включена пряма мова старого селянина Ігната Гаєвого з розповіддю про поселення його предків у цій місцині. Окрім того, чимало уваги приділено природному середовищу. Г. Галаган наголошує на зубожінні колись багатой природи внаслідок людського господарювання (збезлісенні, зневодненні), що було для нього однією з ознак занепаду “патріар-

⁸⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Спр. 46529. Арк. 17 зв. (пер. з рос.).

⁸⁵ ІР НБУВ. Ф. I. Спр. 6886. Арк. 1 (пер. з рос.).

хальності”, з котрою він пов’язував не тільки гармонійні відносини між людьми, але й між людиною і природним довкіллям.

Близько того часу, коли було написано “Під дубами”, з’явився незакінчений нарис “Старий будинок”. У ньому Г. Галаган згадує дідівський дім, що стояв у Сокиринцях до спорудження його батьком класицистичного палацу. Цей зруйнований предківський будинок видавався символом втрати: “Разом зі знищенням старого будинку ми поховали нашу патріархальність”, – з сумом зазначає Г. Галаган⁸⁶.

Зрештою, на схилі життя Г. Галаган ясно усвідомлював історичну цінність своїх власних спогадів, насамперед про той час, коли він брав участь у підготовці та впровадженні селянської реформи (кінець 1850-х – початок 1860-х рр.). У 1880 р. він навіть склав план своїх мемуарів і часто у вільний час обмірковував цей задум⁸⁷. Про бажання Г. Галагана писати спогади знав О. Лазаревський, котрий вважав, що вони могли би стати важливим історичним джерелом⁸⁸. На жаль, мемуарів Г. Галаган так і не написав.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що історична культура була підґрунтям соціальної та національної ідентичностей Г. Галагана. У його уявленнях про минувшину провідна роль належала родинній історії, вплетеній в історію українського (малоросійського) помісного дворянства. Приклад Г. Галагана засвідчує, що його історична культура була доволі складним інтелектуальним конструктом, котрий включав генеалогічну традицію, матеріалізацію історії в родових садибах, портретах предків та меморіальних речах, а також знання, почерпнуте з історіографії. Як гадаємо, подальше дослідження історичної культури в різних часових, просторових та соціальних рамках може бути вельми продуктивним для сучасної української гуманітаристики.

⁸⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6860. Арк. 1 зв. (пер. з рос.).

⁸⁷ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 6869. Арк. 1–2.

⁸⁸ *Тарасенко О.* Щоденник О. М. Лазаревського // Сіверянський літопис. 2016. № 6. С. 139.

REFERENCES

1. Budzar, M. & Kovalov, Ye. (comps.), Kolesnyk I. (ed.). (2019). *"My vyikhalo z Sokyryntsiiv...": trevelohy rodyny Galaganiv. ["We set off from Sokirentsy...": Galagan's family travelogues]*. Kyiv: StreamARLine. [in Ukrainian], [in Russian].
2. Budzar, M. M. (2020). Uivlennia pro mynule yak zasib samoprezentatsii ukrainskoho dvorianyna druhoi chverti XIX st. (za iunatskym shchodennykom Hryhoriia Galagana). *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, (13), 193–197. [in Ukrainian].
3. Budzar, M. & Ye. Kovalov (comps.), Kolesnyk I.(ed.). (2017). *"Ia maiu namir z moikh lystiv do tebe zrobyty svii zhurnal...": lysty Hryhoriia Galagana do druzhyny*. Kyiv: Streamline. [in Ukrainian], [in Russian].
4. Chumikov, A. A. (1888). Peterburgskiy universitet polveka nazad. Vospominaniya byivshego studenta. *Russkiy arhiv*, (9), 120–150. [in Russian].
5. Dmitriev, A. N. (Ed.). (2012). *Istoricheskaya kultura imperatorskoy Rossii: formirovanie predstavleniy o proshlom*. Moskva: Vysshaya shkola ekonomiki. [in Russian].
6. Galagan, G. P. (1902). Otryivki iz dnevnika G. P. Galagana, 1883–1884 gg. *Kievskaya starina*, (3), 156–158. [in Russian].
7. Galagan, G. P. (1904). Pismo G. P. Galagana o malorossiyskom budyinke v sele Lebedintse, prilukskogo uezda. *Kievskaya starina*, (7–8), 1–7. [in Russian].
8. Galagan, H. P. (1896). Rod Galaganov. In Stepovich, A. I. (ed.). *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve*. Kyiv. [in Russian].
9. Galagan, Hryhorij. (2020). *Zhurnal (1836–1841)*. [The diary of hryhorii Galagan (1836–1841)]. M. Budzar, Ye. Kovalov (comps.), I. Kolesnyk (ed.). Kyiv: StreamARLine. [in Ukrainian], [in Russian].
10. Grigorev, V. V. (1870). *Imperatorskiy S.-Peterburgskiy universitet v techenie pervykh pyatidesyati let ego suschestvovaniya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
11. Hillis, F. (2013). *Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca and London: Cornell University Press. [in English].
12. Hobsbaum, E., Reindzher, (Ed.). (2005). *Vynaidennia tradytsii*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
13. Horlenko, V. P. (1899). *Ukrainskie byili*. Kyiv. [in Russian].
14. Hrabovych, H. (1998). *Poet yak mifotvorets. Semantyka symboliv u tvorchosti Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

15. Hrushevskiy, M. (Ed.). (1927). *Lysty Oleksandra Lazarevskoho. Ukrainskyi arkhеohrafichnyi zbirnyk*, (2), 264–370. [in Russian].
16. Hurzhii, I. O. (Ed.). (1964). *Istorychni pohliady T. H. Shevchenka*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
17. Kulish, P. (1857). *Zapiski o Yuzhnoy Rusi* (Vol. 2). Sankt-Peterburg. [in Russian].
18. Lazarevskiy, A. M. (1875). Ocherki malorossiyskikh familiy. Materialy dlya istorii obschestva v XVII i XVIII v. *Russkiy arhiv*, (3), 311–325. [in Russian].
19. Lazarevskiy, A. M. (1883). Galaganovskiy familnyi arhiv. *Kievskaya starina*, (11), 452–469. [in Russian].
20. Maksymovych, M. (1876). *Sobranie sochineniy* (Vol. 1). Kyiv. [in Russian].
21. Modzalevskiy, V. L. (1908). *Malorossiyskiy rodoslovnik* (Vol. 1). Kyiv: Tip. tovarishchestva Fronkevicha G. L. i Ko. [in Russian].
22. Moshchenko, K. (1962). *Ukrainskyi budynok H. P. Halahana*. [in Ukrainian].
23. Romanovich-Slavatinskiy, A. V. (1903). Moya zhizn i akademicheskaya deyatelnost 1832–1884 gg. Vospominaniya i zametki. *Vestnik Evropy*, (2), 606–650. [in Russian].
24. Stepovich, A. (1895). Lebedinskiy budynok. *Kievskaya starina*, (11), 45–49. [in Russian].
25. Tarasenko, O. (2016). Shchodennyk O. M. Lazarevskoho. *Sivrianskiy litopys*, (6), 138–143. [in Ukrainian].
26. Ustryalov, N. (1836). *O sisteme pragmaticheskoy russkoy istorii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
27. Ustryalov, N. G. (1880). Vospominaniya o moyey zhizni. *Drevnyaya i novaya Rossiya*, (5), 603–686. [in Russian].
28. Vasilchikov, A. A. (1880). *Semeystvo Razumovskikh* (Vol. 1). Sankt-Peterburg. [in Russian].
29. Vasilenko, V. (1895). "Panskly budynok" v d. Lebedintse, Prilukskogo uezda Poltavskoy gubernii. *Kievskaya starina*, (6), 115–116. [in Russian].

Yevhen Kovalov
PhD in History, Associate Professor,
Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

**HISTORICAL CULTURE OF THE UKRAINIAN LOCAL
NOBILITY OF THE XIX century:
THE EXAMPLE OF HRYHORII GALAGAN**

The article deals with the historical culture of the Ukrainian local nobility of Cossack origin in Chernihiv and Poltava regions, that is a set of ideas about the past as an important factor of personal and group self-identification and self-presentation. Sources for the study are correspondence, diaries, journalistic and fictional works of H. P. Galagan (1819–1888), who was a wealthy landowner, public and political figure. The methodological basis of the study is a combination of culturological, historiographical and historical-biographical analysis. The article shows the productivity of using the concept of "historical culture" in the study of individual and collective consciousness.

The sources of formation and development of H. Galagan's historical ideas are revealed, in particular family traditions, history teaching at the university, acquaintance with documents of the family archive and historiographical texts. It was found that for people from his social circle the historical culture was genealogically biased. This meant that history was personified in ancestors. The desire for a visual representation of the past is analyzed (in particular, through the construction of the "Little Russian house" that mimicked the estates of a Cossack officers). Finally, it is shown how the perception of the past determined the public position and political activity of H. Galagan.

Keywords: *Hryhorii Galahan, historical culture, ideas about the past.*